

Història de la premsa alternativa de Catalunya: una proposta cronològica i tipològica

*The history of the Catalan alternative press:
A chronological and typological approach*

Eloi Camps Durban

Grup de Recerca en Periodisme de la Universitat Pompeu Fabra.

eloi.camps@upf.edu

Història de la premsa alternativa de Catalunya: una proposta cronològica i tipològica

*The history of the Catalan alternative press:
A chronological and typological approach*

RESUM:

El present article planteja una primera aproximació a la història de la premsa alternativa de Catalunya. La proposta s'estructura en sis períodes, des de la segona meitat del segle XIX fins a principis del XXI. Per a cada etapa indiquem els tipus de periòdics alternatius que hi sorgiren i els conceptualitzem segons els principals models de mitjans alternatius establerts en la recerca internacional. Així mateix, destaquem publicacions representatives de cada categoria i època. D'aquesta manera, assenyallem quines han estat les tendències en la premsa alternativa i oferim una caracterització inicial de l'evolució del sector en el seu conjunt.

PARAULES CLAU:

història de la premsa, premsa catalana, premsa alternativa, mitjans alternatius, moviments socials, revisió bibliogràfica.

The history of the Catalan alternative press: A chronological and typological approach

*Història de la premsa alternativa de Catalunya:
una proposta cronològica i tipològica*

ABSTRACT:

This paper takes a preliminary approach to the history of the alternative press in Catalonia, which it structures in six periods, ranging from the last half of the 19th century to the beginning of the 21st. We describe the kind of alternative publications that emerged in each of the phases and classify them according to the main alternative media types established by international research, highlighting representative journals from each category and period. In this way, we define the trends in the alternative press and provide an initial characterization of its evolution as a whole.

KEYWORDS:

history of the press, Catalan press, alternative press, alternative media, social movements, literature review.

1. Introducció i objectius

En les darreres dues dècades s'ha produït en el camp de les ciències de la comunicació un augment dels estudis sobre la comunicació alternativa i els mitjans i formes de periodisme que la practiquen (Harcup, 2011; Rodríguez, Ferron i Shamas, 2014). Es considera comunicació alternativa aquella que proposa un model contraposat als esquemes de la comunicació de massa i a les lògiques dels mitjans publico-estats i privats comercials i promou la transformació social mitjançant la implicació directa de grups i individus amb poca incidència en l'esfera pública (Atton, 2002; Barranquero i Sáez, 2010; Corrales i Hernández, 2009).

Els mitjans alternatius presenten un caràcter «inconstant, difús i en ocasions efímer» que, juntament amb la varietat de formes que prenen, en dificulten l'estudi i la comprensió; no obstant això, si se'ls considera en conjunt n'ergeix «una història molt més llarga i complexa del que sembla a primera vista» (Sáez, 2009: 420). Una mirada diacrònica sobre el fenomen complex de la premsa alternativa pot advertir les continuïtats entre capçaleres que, al llarg del temps, han plantejat models diferents i crítics respecte als models i les dinàmiques de la premsa convencional (Hamilton, 2000). En aquest sentit, la premsa alternativa ha existit en paral·lel a altres variants de premsa i forma part del patrimoni periodístic (Kessler, 1984: 154).

A Catalunya, l'escassa atenció a la comunicació alternativa és una de les llacunes més persistents en la recerca (Casasús, 2005). Si bé s'han donat dos breus períodes en què l'atenció per aquesta qüestió ha tingut cert relleu —a finals dels anys setanta, coincidint amb la represa de la investigació científica en comunicació, i en menor mesura a principis del segle XXI (Barranquero i Sáez, 2010)—, no s'ha assolit una continuïtat i, en conseqüència, encara resta molt per investigar. En el cas concret de la premsa alternativa, malgrat la seva tradició històrica i abundància en el sistema comunicatiu català, no ha estat estudiada de manera global i cohesionada, excepte alguna tipologia concreta, fonamentalment els periòdics anarquistes del segle XIX i principis del XX.

L'objectiu de l'article és plantejar un esquema general de la història de la premsa alternativa de Catalunya. És una aportació exploratòria, atesos els buits en la recerca, però tanmateix prou completa i global per copsar l'amplitud i diversitat de l'objecte d'estudi. D'un costat, delimitem i caracteritzem sintèticament sis períodes en què s'ha desenvolupat la premsa alternativa catalana, utilitzant una combinació de factors de la història política, social i comunicativa. De l'altre, exposem la varietat de publicacions alternatives catalanes al llarg d'aquestes sis fases, i les confrontem amb els principals models de mitjans alternatius establerts per la recerca internacional: subculturals, ciutadans, radicals i crítics (Jeppesen, 2016).

2. Marc teòric

Contextualitzem la nostra aportació en la teoria i l'anàlisi de la comunicació i els mitjans alternatius, que com a objectes d'estudi emergeixen a finals de la dècada dels seixanta del segle XX a diversos països occidentals (Corrales i Hernández, 2009). Després de dues dècades en què l'interès acadèmic per aquests mitjans decau notablement, a partir del 2000 se'n renoven i se n'amplien l'estudi i la teorització (Rodríguez, Ferron i Shamas, 2014: 13-14).

2.1. La comunicació i els mitjans alternatius

L'origen de la comunicació alternativa es troba en la configuració de les societats modernes, quan emergeixen «diverses formes de discurs públic i activitats socials que van existir a l'Europa dels segles XVII, XVIII i XIX, formes que no pertanyien al món propi de la sociabilitat burgesa, a la qual s'oposaven i de la qual eren excloses» (Sáez, 2008: 48). En són les primeres mostres els periòdics editats per treballadors, immigrants i sufragistes al món anglosaxó al llarg del segle XIX (Atton i Hamilton, 2008: 17). En la segona meitat del segle XX i en el context de les democràcies liberals, la comunicació alternativa respon a la desil·lusió envers les limitacions del sistema polític i econòmic, la societat de massa i la centralització de les indústries culturals (McQuail, 1985: 118). Vist amb perspectiva diacrònica, el fet diferencial d'aquest paradigma comunicatiu respecte a les formes d'entendre i organitzar la comunicació social és l'orientació a «proposar, debatre i posar en pràctica nous modes de relacions socials» (Hamilton, 2000: 363).

El caràcter fortament situat de la comunicació alternativa (Barranquero, 2010) complica assolir una definició universalment vàlida sobre què és i quins en són els límits conceptuals i empírics. Fins i tot s'ha apuntat que és un oxímoron, perquè «arribat un punt, tot és alternatiu a una altra cosa» (Downing, 2001: ix). Entre els investigadors s'ha generat un debat de caràcter inacabat i dinàmic (Fleischman, Reguero i Sáez, 2009), en què conflueixen una varietat d'enfocaments, amb la consegüent multiplicació terminològica en l'estudi. Malgrat tot, des de fa uns anys emergeix un consens sobre els trets bàsics per definir els mitjans alternatius (Atton, 2007: 17). Així mateix, Couldry i Curran apunten que el terme *alternatiu* és el més indicat, si més no com a terme genèric, perquè comprendria qualsevol producció mediàtica que desafii «la concentració del poder mediàtic» (Couldry i Curran, 2003: 7).

Partint de les obres de referència d'Atton (2002), Bailey, Cammaerts i Carpentier (2007), Downing (2001) i Rodríguez (2003), definim un mitjà alternatiu amb els trets següents: és un projecte impulsat per individus, grups i organitzacions de la societat civil —entesa com a espai diferenciat de l'estat i els mercats—; difon continguts orientats a criticar i desvelar les formes de domini existents, que retraten realitats i discursos que no reben atenció als mitjans convencionals i que donen protagonisme a col·lectius socials infrarepresentats en l'esfera pública; practica for-

mes de producció i organització horitzontals que propicien la implicació ciutadana, mentre que la presència de periodistes professionals sol ser mínima o inexistent, i presenta absència d'ànim de lucre. En síntesi, els mitjans alternatius són aquells que «intenten transformar i democratitzar —des d'una multiplicitat d'objectius, continguts, estratègies i formes d'acció i organització— la comunicació d'una societat» (Barranquero, 2010: 1).

Ara bé, aquest conjunt de característiques construeix un tipus ideal que, en la realitat, no es dona completament; d'altra banda, alguns mitjans comercials o hegemònics també n'incorporen algunes (Rauch, 2016). Com observa Sandoval (2009), un mitjà alternatiu hauria de ser no comercial, vehicular continguts crítics i abolir la distinció entre productors i consumidors; tanmateix, en les condicions socioeconòmiques de les societats contemporànies, es fa materialment impossible d'assolir-los tots i sostenir un mitjà alhora. D'altra banda, els investigadors actuals apunten que existeix una dialèctica més complexa amb els mitjans i el periodisme convencionals: els alternatius en critiquen l'economia política i valors professionals com la neutralitat i la pretensió d'objectivitat, però al mateix temps n'adopten algunes estratègies de producció, organització i finançament. En lloc de concebre-les com a oposades, és preferible analitzar la interrelació i l'evolució de les diverses maneres d'exercir i organitzar el periodisme utilitzant, amb perspectiva històrica, conceptes com ara *contínuum mediàtic* (Deuze i Witschge, 2018; Kenix, 2011; Rauch, 2016).

Un terme tan ampli com el de «mitjans alternatius» presenta, doncs, forteses i debilitats per a la investigació. D'una banda, engloba en un mateix paradigma una pluralitat d'experiències de comunicació social que plantegen modes diferenciats dels de la comunicació hegemònica; de l'altra, és difícil escatir-ne els límits i fer-ne un concepte operatiu en la recerca. Per exemple, s'ha reflexionat poc sobre si les publicacions d'organitzacions polítiques són premsa alternativa si, encara que difonguin idees progressistes i crítiques amb l'ordre capitalista, funcionen jeràrquicament i són poc o gens participatives (Harcup, 2011: 20). Tot i que l'objectiu de l'article no és aclarir aquestes ambigüitats, sí que les tenim en compte i per això precisem els quatre models en què ens basem, mentre que utilitzem *premsa alternativa* com a concepte paraigua.

2.2. Els quatre models de mitjans alternatius

La majoria dels treballs científics ha tendit a centrar-se en una variant d'aquests mitjans. Jeppesen (2016) argumenta que les diverses teoritzacions sobre els mitjans alternatius solen fer referència a tipus específics d'aquests mitjans, i no a la totalitat. Així, apunta que les quatre categories més esteses en la recerca internacional —subculturals, ciutadans, radicals i crítics— responen en el terreny pràctic a determinades maneres d'enfocar la comunicació alternativa que, tot i que estan vinculades, presenten diferències pel que fa al tipus de continguts, la dinàmica organitzativa i les finalitats (Jeppesen, 2016: 54-55). Aquests quatre grans models, sosté l'autora,

han de considerar-se conjuntament per aconseguir un coneixement profund i cohesionat del fenomen.

Els mitjans subculturals són els vehicles en què s'expressen les subcultures, diverses plasmacions del desafiament juvenil envers els valors socials i la cultura de massa en la segona meitat del segle xx. En premsa, les subcultures generen els fanzins, «revistes no comercials, no professionals i de circulació reduïda que els seus creadors produeixen, publiquen i distribueixen ells mateixos» (Duncombe, 1997: 6). Es tracta de publicacions que fan un èmfasi especial en la generació d'identitats grupals a través de l'estètica, la música, la creació visual i literària i els argots en un marc de producció cultural independent.

La noció de mitjans ciutadans parteix de la idea de ciutadania com un procés actiu i un compromís polític quotidià per donar forma a les comunitats (Rodríguez, 2009:18). S'aplica a projectes comunicatius generalment locals, impulsats pels habitants d'un territori per dotar-se de canals d'informació i per combatre opressions socials i lingüístiques, l'homogeneïtzació cultural, la marginació o les desigualtats socioeconòmiques (Rodríguez, 2003). Així doncs, els mitjans ciutadans desenvolupen un rol notable en la defensa de la diversitat cultural i les identitats locals (Fuller, 2007), tot propiciant la participació activa de les comunitats com a forma de debat i cohesió.

La tipologia dels mitjans radicals és la que s'associa més clarament amb els moviments socials, ja siguin d'escala local o global (Downing, 2001). Es tracta de projectes mediàtics que eduquen i mobilitzen l'activisme, i que tenen en els activistes una part important dels seus productors i audiències (Rauch, 2007: 996). Es conceben com a plataformes de continguts enfocats a un determinat aspecte social —el medi ambient, els conflictes laborals, les desigualtats, els gèneres i les sexualitats, etc.— i funcionen de manera horitzontal i participativa, acompanyant i estimulant les lluites ciutadanes i posant en pràctica nous modes d'organització (Atton, 2002). En la conformació d'aquest tipus hi tenen molt pes el pensament i la praxi anarquistes (Downing, 2001; Fuchs, 2010).

La formulació dels mitjans crítics fa dels continguts contrahegemònics en el marc de les societats capitalistes contemporànies l'element imprescindible per considerar-los una expressió de comunicació alternativa (Sandoval, 2009). Els mitjans crítics recorren a estratègies i pràctiques pròpies del periodisme i els mitjans convencionals, com ara el treball professional, la publicitat, la no gratuïtat dels continguts o una estructura interna més jeràrquica per assolir audiències més àmplies i competir amb el periodisme majoritari (Fuchs, 2010). Els elements d'implicació popular i de crida directa a la mobilització, molt més presents en els altres tipus de mitjà alternatiu, tenen aquí una importància menor. Els principals autors que han definit aquest tipus, Fuchs (2010) i Sandoval (2009), el vinculen a la concepció marxista de la comunicació de massa.

Cap d'aquests quatre models no incorpora la totalitat dels elements definidors d'un mitjà alternatiu ideal que hem esmentat en l'epígraf anterior, sinó que

emfasitzen uns elements o uns altres. Els subculturals i els ciutadans privilegien sobretot la participació i l'expressió individual i col·lectiva; els radicals equilibren formes d'organització horitzontals i democràtiques amb missatges contrahegemònics, i els crítics prioritzen els continguts per sobre del procés (Jeppesen, 2016; Sandoval, 2009). Es fa patent, doncs, la naturalesa polimòrfica dels mitjans alternatius.

3. Metodologia

El propòsit de l'article és exploratori i segueix una metodologia quantitativa, atès que prioritza la descripció, la distribució cronològica i la tipificació d'un fenomen a la seva interpretació (Sánchez, 2019). Així, la principal eina per elaborar la present proposta és la revisió bibliogràfica, a través de la qual es poden identificar les fites assolides en la producció d'una disciplina científica i extreure'n les dades més rellevants (Grant i Booth, 2009); aquesta operació permet extreure i sintetitzar les informacions significatives per articular la cronologia i la tipologia de les capçaleres alternatives. Les bases de dades acadèmiques consultades són el Catàleg Col·lectiu de les Universitats de Catalunya, Revistes Catalanes amb Accés Obert, Tesis Doctorals en Xarxa, Dialnet Plus i Google Acadèmic.

Hem elaborat una llista de conceptes i termes a partir de la consulta de bibliografia especialitzada en mitjans alternatius, tant d'estudis generals (Atton, 2002; Downing, 2001; Jeppesen, 2016; Rodríguez, 2003) com d'altres de més específics (Claramunt, 2019; Duncombe, 1997; López, 1994), amb l'objectiu de superar l'ambigüitat del concepte *premsa alternativa* i, al mateix temps, ésser exhaustius en la detecció i avaluació d'obres. La llista inclou des de les categories més genèriques de «premsa alternativa» i «revista alternativa», emprades en una primera fase de recerca, fins a les més precises de «premsa anarquista», «socialista», «comunista», «obrera», «radical», «contrainformativa», «veïnal», «ecologista» i «fanzins», a més de combinacions com «premsa» i «moviments socials», seguint, com s'ha indicat, la terminologia de la bibliografia citada. Pel que fa als formats, els documents escollits inclouen llibres, capítols de llibre, articles científics, articles de premsa especialitzada i comunicacions en congressos.

Pel que fa al criteri de selecció, hem escollit tots els treballs que incloguin alguna de les paraules clau al títol o al resum, o bé que hi dediquin un apartat específic, i hem descartat les obres que no facin referència a Catalunya. El gros de documents versa sobre premsa obrera, majoritàriament anarquista, el corrent polític dominant entre la classe treballadora a Catalunya a cavall dels segles XIX i XX (Abelló, 2010; Claramunt, 2019). A banda de la revisió de les bases de dades, hem decidit recórrer també a aportacions més generals sobre la història de la premsa catalana, com les de Guillamet (1975, 1983, 1994, 2013), Guillamet i Mauri (2015),

Figueres (1989) i Casasús (2015). La xifra total d'obres sobrepassa la setantena; citem les més representatives per raons d'espai.

Per a l'anàlisi hem definit un esquema interpretatiu de quatre categories, per tal d'obtenir el mateix tipus de dades de cada document: grups impulsors de les capçaleres, tipus de continguts i orientació, organització interna de les publicacions i relació amb el públic. A partir d'aquestes quatre variables podem reconstruir el perfil de les publicacions i confrontar-les amb els quatre tipus principals de mitjà alternatiu sintetitzats per Jeppesen (2016), a fi d'ubicar les experiències del cas català en els models teòrics més recurrents.

D'altra banda, a partir de la cerca per matèries del Catàleg Col·lectiu de les Universitats de Catalunya hem constatat l'existència de moltes revistes alternatives que no han estat estudiades. Pel que fa a les capçaleres —en paper o exclusivament digitals— del 2000 endavant, moltes de les quals tampoc no han aparegut en cap estudi, s'ha recorregut a cercadors convencionals per detectar-les. En ambdós casos, n'hem recollit algunes dades hemerogràfiques registrals bàsiques —títol i subtítol, entitat impulsora, tipus de publicació, anys d'edició— per tal de situar-les cronològicament i tipològica.

4. Història i tipologia de la premsa alternativa de Catalunya

Estructurem la proposta en sis períodes, compresos entre la segona meitat del segle XIX i les primeres dècades del XX, per a la delimitació dels quals ens hem servit d'obres de la bibliografia específica en premsa alternativa catalana, d'aportacions d'investigació en comunicació alternativa en clau estatal (Mayugo, 2007; Fleischman, Reguero i Sáez, 2009) i d'estudis generals de la història de la premsa a Catalunya (Figueres, 1989; Gómez-Mompart, 1992; Guillamet, 1988, 1994 i 2013). També hem tingut en compte l'evolució històrica dels moviments socials, i és que els mitjans alternatius «segueixen els fluxos i refluxos propis dels moviments socials que els donen vida» (Tubau i Vallès, 1999: 15). Per tant, és important observar els contextos «d'agudització de la lluita global contra el sistema», que és quan adquireixen més rellevància (Prado, 1980: 163). Alguns períodes estan delimitats per esdeveniments cabdals de la història general del país i, també, de la dels mitjans i el periodisme —la Guerra Civil, per exemple—, mentre que d'altres presenten fronteres més difuses, fonamentades en cicles de canvi social, cultural i tecnològic.

4.1. Segona meitat del segle XIX: primers exponents

Tenint en compte les característiques dels mitjans alternatius apuntades al marc teòric, considerem la premsa satírica i la premsa obrera els tipus de periòdic que enceten la tradició de premsa alternativa catalana. Tots dos presenten planteja-

ments divergents amb l'enfocament i l'orientació del periodisme dominant de l'època, a més d'oferir una mirada social crítica en aquesta etapa de trànsit cap a la societat de massa en què, malgrat el predomini de la premsa d'opinió, ja s'estaven desenvolupant els periòdics informatius (Gómez-Mompert, 1992).

En la dècada de 1860, l'aparició de la premsa satírica suposa la decidida represa del català en la premsa. Precisament, el model de llengua emprat per aquestes publicacions, popular i accessible, s'oposa al de les publicacions intel·lectuals de la Renaixença (Guillamet, 1994). La premsa humorística és practicada per capçaleres de diversos signes polítics, però durant el darrer tram del segle XIX la que té més èxit és la republicana i catalanista, sovint també anticlerical i populista, que enceten títols com *Un Tros de Paper* i *Lo Noy de la Mare* (Figueres, 1989: 48; Guillamet i Mauri, 2015: 185). En paral·lel a la florida de premsa estrictament satírica, apareixen setmanaris humorístics amb vocació informativa que esdevenen «el mitjà de socialització i accés a la lectura d'amplis sectors de la classe treballadora» (Guillamet, 2013: 20); els més rellevants són *La Campana de Gràcia* i *L'Esquella de la Torratxa*. Contraposats en estil, orientació i continguts a la premsa convencional de l'època, poden englobar-se en el tipus de premsa crítica, atès que organitzativament es diferencien poc de la premsa política i els incipients diaris comercials.

La premsa obrera comença a desenvolupar-se a partir de 1868. L'escenari sorgit de la Revolució Gloriosa propicia el reconeixement de la llibertat d'expressió i la formació de societats obreres (Abelló, 2010; Tavera, 1978), fet que resulta en l'impuls de publicacions fetes des de l'òptica de la classe treballadora, que a Catalunya són principalment anarquistes, atès l'arrelament primerenc i el desenvolupament notable que hi té aquest moviment polític. La premsa àcrata «s'inscriu, indiscutiblement, en la tradició del periodisme ideològic decimonònic», com la premsa burgesa de l'època (Claramunt, 2019: 268). N'apareixen diversos subtipus: anarcocol·lectivistes —*El Productor, Acracia*—, anarcocomunistes —*La Justicia Humana, Tierra y Libertad*—, sociològiques —*Ciencia Social, Natura*— i lliurepensadores —*La Tramontana*.

A banda de textos teòrics i doctrinals, aquestes revistes publiquen informacions sobre la vida de la classe treballadora, conflictes sindicals i accidents laborals, qüestions minimitzades en els periòdics dominants; malgrat que en algunes revistes hi participen intel·lectuals i individus amb formació acadèmica, el gros dels redactors són obrers (Madrid, 1988). En la premsa anarquista s'aprecien característiques que posteriorment es reproduiran en altres variants de premsa alternativa: absència d'ànim de lucre; estructura reduïda, poc jeràrquica i autogestionada; continguts diferenciats de l'oferta de premsa dominant, important col·laboració dels lectors i cooperació entre capçaleres (Claramunt, 2019; Tavera, 1978). Per tot això, editorialment i organitzativa constitueix «una alternativa a la premsa burgesa» (Claramunt, 2019: 170). Atenent les característiques d'aquest model, el situem entre els mitjans radicals.

4.2. Primer terç del segle XX: creixement i auge de la premsa obrera

En aquest període s'afermen un seguit d'avenços formals, tècnics, de llenguatge periodístic i de professionalització que consoliden el model de premsa de massa a Catalunya durant els anys de la Mancomunitat (Gómez-Mompart, 1992). Emergeix el model de diari informatiu, més tardanament que en altres països a causa del «clima social de tensions polítiques» previ, que afavoria la premsa ideològica (Casasús, 2015: 163). Superats els anys de la dictadura de Primo de Rivera, la Segona República representa la «culminació del pluralisme periodístic a Catalunya» (Guillemet, 1994: 128), amb la recuperació, diversificació i normalització de capçaleres polítiques i informatives.

Així, per exemple, la premsa satírica emprèn diversos camins diferenciats. Figueres distingeix entre la premsa humorística «de to intel·lectual i artístic», «la vinculada directament amb la política» i «la purament humorística» (Figueres, 1989: 67). D'un origen contestatari, que la situava prou clarament com una variant primerenca de premsa alternativa, la premsa satírica passa a formar part dels partits, també dels conservadors. De fet, la més reeixida és *Cu-cut!*, adscrita a la Lliga Regionalista i, per tant, «alineada amb els postulats dretans» (Figueres, 1989: 66).

Amb matisos, els canvis també arriben a la premsa anarquista. Malgrat l'estretor econòmica, la capacitat editora del moviment creix, es multipliquen les capçaleres i se n'inicia una incipient professionalització en alguns casos (Dalmases, 1992); d'altra banda, se'n modernitzen tant la morfologia com els continguts, amb l'increment de la informació d'actualitat (Claramunt, 2019). Les capçaleres que encarnen millor els canvis en la premsa anarquista, en les seves vessants anarcosindicalista i sociològica, són *Solidaridad Obrera* i *La Revista Blanca*, que adopten alguns trets més propis del paradigma de mitjà crític.

Després d'un final de segle XIX convuls a causa del terrorisme, la repressió i la manca de coordinació, l'anarquisme es refà a través de l'anarcosindicalisme i la creació de la Confederació Nacional del Treball, que esdevé el principal sindicat de Catalunya (Abelló, 2010). El seu òrgan, *Solidaridad Obrera*, representa el punt culminant de la premsa anarcosindicalista. Es converteix en diari el 1916, però és dos anys després que se li dona un nou impuls: se'n professionalitzen la direcció i la redacció —cinc obrers escollits assembleàriament— i se li busca un finançament més sòlid —es preveu la publicitat— perquè competeixi «com a periòdic alternatiu i un xic per defora dels circuits periodístics més comuns» (Tavera, 1992: 16). Preval la informació de les lluites obreres, sense descuidar l'actualitat política, els textos doctrinals i les col·laboracions.

Per la seva banda, *La Revista Blanca* és producte de l'impuls editorial del nucli de la família Montseny, que també publica llibres doctrinals, instructius i literaris. Es tracta d'una «publicació divulgadora de l'ideal llibertari, de la construcció de la societat futura i de la culturització del poble» (Pradas, 2011: 59) a través d'articles científics, històrics i culturals. Independent de cap sindicat ni organització, no pateix la censura de la dictadura de Primo de Rivera, aconsegueix superar «l'àmbit del

cercle obrer i llibertari» (Pradas, 2011: 153) i arriba a lectors de classe mitjana, gràcies també a la col·laboració d'intel·lectuals de prestigi internacional.

Pel que fa a la premsa socialista i comunista, la seva presència al país és molt limitada, en consonància amb la incidència escassa d'aquests corrents ideològics entre la classe treballadora catalana fins al 1936 (Ballester, 2005; Zoffman, 2020). Podem esmentar *La Internacional* i *La Justicia Social*, promogudes per la federació catalana del Partit Socialista Obrer, i *La Batalla*, del Bloc Obrer i Camperol.

La Guerra Civil i la nova correlació de forces a Catalunya provoquen «canvis sense precedents en la premsa catalana», que situen la premsa obrera en «una posició preponderant» (Guillamet, 1994: 154). Les forces revolucionàries s'apoderen dels diaris conservadors: la CNT utilitza les instal·lacions de *La Veu de Catalunya* per editar *Catalunya*, diari vespertí en català; el PSUC requisa els tallers del diari *El Matí* per imprimir-hi el seu òrgan, *Treball*, i la UGT ho fa amb *Las Noticias* (Casasús, 2015: 167). De fet, només durant la Guerra la premsa socialista i comunista té cert pes (Ballester, 1996). Tanmateix, la derrota republicana suposa la fi d'aquest breu moment de «creixement inusitat, inesperat i [...] artificial» de la premsa obrera (Dalmases, 1992: 71).

4.3. Postguerra i primer franquisme: clandestinitat

El conjunt de la premsa a Catalunya i la seva tradició periodística queden estroncats amb la dictadura, que instaura els «severs rigors d'una censura extrema» (Casasús, 2015: 168), prohibeix publicacions i impulsa un sistema de diaris i periòdics propi (Guillamet, 1994). Partits, organitzacions i grups democràtics mantenen, ja sigui des de l'exili o des de l'interior, una activitat propagandística i periodística clandestina que compleix diverses funcions.

D'entrada, la premsa clandestina conserva el contacte entre militants i simpatitzants i actua com a element d'organització i comunicació (Bové i Capilla, 1995), però també exerceix un modest paper informatiu en oferir continguts sobre la vida quotidiana sota la dictadura i accions de la lluita antifranquista, així com comentaris d'actualitat internacional, davant la manca de pluralisme dels mitjans del règim (Bassets i Bastardes, 1979). Continuen publicant-se, amb períodes d'interrupció a causa de les dificultats de l'exili i la persecució a l'interior, capçaleres com *Solidaridad Obrera* i *Treball* (Bové i Capilla, 1995). Després d'uns anys, just acabada la Guerra, d'activitat periodística mínima, la difusió de butlletins antifranquistes s'intensifica entre el 1945 i el 1953, coincidint amb l'esperança d'una fi ràpida del règim arran de la derrota de les potències de l'Eix a la Segona Guerra Mundial; entre el 1963 i el 1966, es produeix un nou reflux (Bassets i Bastardes, 1979).

4.4. Del 1966 al 1979: de la revifalla a la combativitat en democràcia

En els darrers anys de la dictadura i els primers de la democràcia, la crítica al règim franquista i la mobilització ciutadana s'intensifiquen progressivament (Tejerina, 2018). Aquest període, que hem emmarcat entre l'aprovació de la Llei de premsa,

o Llei Fraga, de 1966, i el restabliment dels ajuntaments democràtics, el 1979, la premsa alternativa exerceix, sobretot mentre la dictadura és vigent, un paper contra-informatiu respecte al discurs del règim. L'efervescència social alimenta el creixement dels periòdics alternatius, així com la diversificació de capçaleres.

La premsa obrera clandestina creix en paral·lel a l'augment de forces de l'oposició antifranquista (Bassets i Bastardes, 1979). Després de la mort del dictador i amb la legalització dels partits, aquest tipus de premsa es normalitza i intenta sobreviure en el nou escenari, ja desproveïda del potencial de comunicació alternativa i limitant-se a exercir de portaveu d'organitzacions polítiques i sindicals; en paral·lel, neixen publicacions obreres autònomes, organitzades horitzontalment i al marge dels partits (Fontcuberta, 1979), que respondrien a un model de mitjà radical.

A principis dels setanta també s'engeguen projectes d'agències informatives clandestines, impulsades per periodistes demòcrates amb l'objectiu d'aglutinar i difondre informació sobre l'antifranquisme; les principals són l'Agència Popular Informativa, de tendència esquerrana (Pérez i Tébar, 2004), i el Servei d'Informació Català, d'òptica catalanista (Crexell, 1989), que editen sengles butlletins. Es tracta de dues experiències que entronquen amb els mitjans crítics, ja que són editades per nuclis independents de professionals i proposen un tractament periodístic dels continguts.

Un altre exponent de premsa crítica són les revistes contraculturals, amb un curt període de certa repercussió entre les darreries del franquisme i principis dels vuitanta. Capçaleres com *Ajoblanco*, *El Viejo Topo* o *Star*, «revistes de contracultura alternativa», plantegen la ruptura amb la dictadura i s'interessen per qüestions com «l'ecologia, l'urbanisme sostenible o el moviment gai» (Simelio, 2017: 98). En aquests projectes hi participen periodistes, intel·lectuals, artistes i estudiants, i es recorre a algunes estratègies de la premsa comercial —publicitat, distribució en quioscos i circuits convencionals.

La premsa comarcal, la tradició genuïna de la qual havia quedat estroncada amb la Guerra Civil i la dictadura, revifa als anys seixanta gràcies sobretot a l'activació de grups ciutadans i el suport de parròquies progressistes (Guillamet, 1975). El model de la premsa comarcal es desenvolupa com a «pràctica no professional del periodisme i eina i expressió alhora dels moviments polítics, culturals i populars» (Guillamet, 1983: 25), en què la proximitat entre els mitjans i els lectors és molt alta i es funciona gràcies a la participació de la societat civil. Aquests trets, juntament amb el paper capdavanter en la normalització lingüística, fan de la premsa comarcal associativa un exemple de mitjà ciutadà.

La premsa veïnal mereix una menció a part com a variant de premsa comarcal. Es tracta d'un tipus de mitjà ciutadà, present fonamentalment a Barcelona i l'àrea metropolitana, lligat al moviment contra l'urbanisme descontrolat i mancat de criteris socials del *desarrollismo*. López la considera un exponent de «periodisme alternatiu i autogestionari», en què intervenen veïns, activistes i professionals, i que ofereix continguts d'actualitat local, però també sobre qüestions polítiques i socials

que no apareixen en la premsa del franquisme (López, 1994: 9). A més, exerceixen una funció de cohesió als barris, fet que les classifica com a mitjà ciutadà.

Amb el restabliment de la democràcia, apareix una nova tendència en la premsa alternativa, que tindrà continuïtat en èpoques posteriors. Es tracta de la premsa dels moviments socials, vehicle per a la difusió de la diversitat de les lluites civils i d'un model informatiu amb criteris de noticiabilitat propis. En són exemples publicacions feministes com *Opción*, *Vindicación Feminista* i *Dones en Lluita* (Barrachina, 2010) i ecologistes com *Alfalfa*, *Userda* i *Integral* (Bigas, 1993). Com a premsa radical, paren una atenció preferent a una temàtica social concreta, es vinculen a campanyes i accions dels moviments socials i funcionen de manera horitzontal; algunes publicacions, com *Dones en Lluita* i *Integral*, arriben a constituir-se en cooperativa.

4.5. De la Transició a la fi del segle: diversificació de models

Amb la consolidació progressiva de la democràcia, la mobilització social perd força davant les noves administracions i el protagonisme recuperat de partits i sindicats. Es passa de les reivindicacions unitàries a la fragmentació i l'atomització de les lluites socials (Tejerina, 2018). Aquest esllanguiment, del segon tram dels anys vuitanta a finals dels noranta, repercuteix negativament en el dinamisme de la comunicació alternativa (Mayugo, 2007). En la premsa alternativa es dona un procés doble: mentre que alguns tipus de publicacions, com les veïnals, pateixen una davallada quantitativa i d'incidència (Maristany i Musons, 2002), apareixen i es consoliden capçaleres que reflecteixen les noves inquietuds socials.

Als anys vuitanta es produeix l'esclat definitiu de la premsa subcultural. Després d'uns inicis, a la segona meitat dels setanta, vinculats sobretot a la ciència ficció i al còmic *underground*, els fanzins es multipliquen en estreta vinculació a les subcultures del rock. Aymerich els caracteritza: tiratges curts, periodicitat irregular, independència total, oportunitat per a creadors incipients i eclecticisme en els continguts, units a la feblesa econòmica (Aymerich, 1990). Avançada la dècada dels vuitanta, es produeix l'acostament entre col·lectius ocupes, llibertaris, independentistes i antimilitaristes, i fanzins musicals; així, s'eixampla l'espectre d'aquestes publicacions, «deixant cada vegada més espai a propostes ideològiques antiautoritàries» i a la informació sobre moviments socials (Aymerich, 1990: 45), de manera que esdevenen un híbrid entre els tipus subcultural i radical.

Pel que fa a la premsa radical, el sorgiment de nous periòdics, sovint de trajectòria molt breu, és constant. Fins i tot durant uns anys funciona una agència d'informació, l'Agència de Notícies Alternativa, focalitzada en moviments socials. A banda de nous títols feministes i ecologistes, als anys vuitanta i noranta destaquen les publicacions del moviment pacifista i objector i les ocupes. Entre les primeres hi ha títols com *La Puça i el General*, *En Peu de Pau* o *El Mocador*. Per la seva banda, la premsa ocupa neix vinculada a aquest moviment social i té en la premsa anarquista i les revistes veïnals els seus precedents (Domínguez, 2015: 102). Subratllem

Info Usurpa i *Contra-Infos*, periòdics murals promoguts per la xarxa d'espais ocupats catalans, que també són pioners com a publicacions alternatives en línia.

Més enllà d'aquestes experiències especialitzades, a finals dels anys noranta i principis del segle XXI es detecta una florida de periòdics alternatius radicals en forma de butlletins contrainformatius, escampats per moltes viles catalanes, que recullen i difonen informació de la varietat de moviments socials i polítics de les seves poblacions i comarques. En són alguns exemples *Desobediència* (Baix Penedès), *El Pèsol Negre* (Bages i Berguedà), *Ordint la Trama* (Sabadell) i *Terra* (comarques gironines).

Una capçalera singular d'aquest període és la revista mensual *Illacrua*, publicada entre el 1992 i el 2010. L'edita un col·lectiu creat específicament per impulsar un mitjà de comunicació alternatiu pròxim als moviments socials, però essent-ne independent per transcendir els entorns mobilitzats, amb una proposta informativa variada i cercant «una certa qualitat periodística» malgrat funcionar amb treball voluntari (*Illacrua*, 2002: 17). La considerem, doncs, un híbrid dels models radical i crític.

4.6. Inicis del segle XXI: digitalització, crisi i noves oportunitats

El darrer període arranca a principis del segle XXI, quan es produeix la reactivació i l'augment de la coordinació entre moviments socials. És un cicle de crítica creixent a la globalització, plasmada a escala mundial en les manifestacions multitudinàries de Seattle (1999) i Gènova (2001), i poc després amb el rebuig a la Guerra de l'Iraq; això propicia que sorgeixin nous mitjans alternatius, els quals aprofiten les possibilitats de l'entorn digital (Fleischman, Reguero i Sáez, 2009). La mobilització civil a inicis de la dècada de 2010, en resposta a les conseqüències socioeconòmiques provocades per la crisi econòmica global de 2007, també ha estimulat nous projectes de comunicació alternativa (Barranquero i Meda, 2015).

L'increment de comunicació i coordinació entre organitzacions cíviques i moviments socials en el context de les mobilitzacions de finals dels anys noranta i principis del segle XXI dona lloc a una xarxa internacional, *Indymedia*, formada per nodes locals, els centres de mitjans independents (CMI), portals digitals a través dels quals activistes informen de les protestes (Fleischman, 2004). El CMI de Barcelona s'activa el 2001 i en l'actualitat es manté en funcionament. Un altre portal informatiu de tipus radical d'inicis del segle és *Kaos en la red*. D'altra banda, diverses campanyes i mobilitzacions produeixen butlletins: *Altaveu*, *Està tot Fatal* i *Setze de Març*.

Fruit d'aquesta dinàmica d'experiències d'informació alternativa, el 2006 apareix *Directa*. Tot i tenir l'origen en els moviments socials, és, com *Illacrua*, independent de qualsevol organització, i aposta per la investigació i el tractament de qüestions socials amb poc ressò mediàtic, però procurant assolir un bon nivell periodístic (Ginés, 2010). La revista, actualment quinzenal, funciona de manera assembleària i té corresponsalies arreu dels Països Catalans. El 2010, *Illacrua* s'hi va integrar com a secció.

En la dècada de 2010, apareixen arreu del país noves publicacions, majoritàriament digitals, de periodisme local alternatiu. Un model informatiu semblant al d'*Illacrua* i *Directa*, combinat amb l'herència dels butlletins contrainformatius, és la base d'iniciatives com *Xarxa Penedès*, *La Riuada* (el Prat de Llobregat), *Ariet* (Girona) o *La Palanca* (Alt Urgell), amb vocació periodística, matriu associativa i que funcionen amb treball voluntari. Tanmateix, alguns d'aquests nous mitjans de proximitat adopten la cooperativa per professionalitzar-se, com *Surtdecasa* (diverses comarques), *Fet a Sant Feliu* (Sant Feliu de Llobregat), *Malarrassa* (Terrassa) i *Setembre* (Osona), entre altres, acostant-se així al model de mitjà crític.

També a escala nacional han aparegut diverses publicacions que responen al tipus crític, com les revistes *Alternativas Económicas*, *Crític*, *Catarsi* i el diari *Jornada*, que compten amb redaccions professionalitzades i s'organitzen en forma de cooperativa, com també fa *Directa* des de 2016. Un model, el cooperatiu, que encaixa amb molts dels postulats de la comunicació alternativa i, al mateix temps, li permet ser més viable (Barranquero i Sánchez, 2018).

5. Conclusions

La historiografia de la premsa catalana, tot i un gran volum de recerques i assoliments, presenta encara avui un panorama incomplet en algunes àrees. Una és la comunicació alternativa, poc tractada per les ciències de la comunicació del país (Casasús, 2005). L'objectiu del present article és contribuir a la investigació de la premsa alternativa de Catalunya a partir d'un esquema cronològic i tipològic que, reunint i connectant la literatura disponible, completada amb una cerca hemerogràfica pròpia, doni compte de la seva persistència i diversitat. D'aquesta manera, amb un plantejament de llarga duració, es pot copsar amb més nitidesa el desenvolupament d'aquests periòdics (Sáez, 2008: 58).

Com hem apuntat en la introducció, moltes obres estan vinculades a la premsa obrera, principalment anarquista, d'entre el tercer terç del segle XIX i la Guerra Civil (Claramunt, 2019; Dalmasas, 1992; Madrid, 1988; Pradas, 2011; Tavera, 1978 i 1992). Pel que fa altres tipus de premsa alternativa, l'existència d'obres monogràfiques és força limitada (Aymerich, 1990; Barrachina, 2010; Bigas, 1993; Bové i Capilla, 1995; Domínguez, 2015; López, 1994; Maristany i Musons, 2002; Simelio, 2017) o directament inexistent, de manera que cal refiar-se d'articles periodístics. Partint d'aquí, la nostra proposta és exploratòria, si bé hem procurat que sigui com més completa i fonamentada millor. Tenint en compte aquests condicionants, apuntem dues conclusions a partir dels objectius plantejats.

En primer lloc, pel que fa a l'evolució històrica, distingim dues grans etapes: la primera, en què apareixen, es configuren i s'estenen la premsa satírica i l'obrero, i la segona, que arranca en l'últim tram del franquisme, en què en pocs anys sorgei-

xen i es desenvolupen diversos tipus de publicacions alternatives. S'observa l'existència continuada de publicacions que han plantejat diversos models d'organitzar-se, explicar la realitat, crear continguts i relacionar-se amb l'audiència diferenciats i crítics amb els dels periòdics preeminents en cada etapa històrica. Malgrat el caràcter «inconstant, difús i en ocasions efímer» dels mitjans alternatius (Sáez, 2009: 420), podem apuntar que la història de la premsa alternativa de Catalunya, considerant-ne conjuntament les diferents variants, s'estén almenys durant un segle i mig.

Com a segona conclusió, assenyallem que en la premsa de Catalunya han sorgit exponents dels models de mitjà alternatiu que Jeppesen (2016) recull com les quatre principals manifestacions de la comunicació alternativa: subculturals, ciutadans, radicals i crítics.

Tipus de premsa alternativa de Catalunya			
Subcultural	Ciutadana	Radical	Crítica
Fanzins	Premsa comarcal associativa Premsa veïnal	Revistes satíriques (s. XIX) Revistes i butlletins obrers Premsa dels moviments socials (ecologista, feminista, pacifista, ocupa, etc.) Butlletins contrainformatius locals	Diaris i revistes obrers Butlletins d'agències de contrainformació Revistes contraculturals Revistes alternatives independents Premsa cooperativa

Taula 1. Tipus de premsa alternativa de Catalunya

Font: Elaboració pròpia.

El model més abundant, divers i amb més continuïtat històrica és el radical, seguit del de la premsa comarcal associativa. Alguns tipus han tingut una difusió i influència més puntual —la premsa veïnal en el tardofranquisme i la Transició, els fanzins entre els anys setanta i noranta—, mentre que d'altres, com els crítics, no han generat un volum de capçaleres tan elevat. A la pràctica, com hem indicat en diversos punts, aquestes quatre vessants de la premsa alternativa poden donar lloc a capçaleres que combinen característiques de dos dels models.

Ambdues conclusions s'han de llegir més en clau d'hipòtesi que com a resultats definitius. La proposta presentada en aquest article pot servir per afinar conceptes, estimular la recerca —començant per l'inventari, catalogació i descripció hemerogràfica— i, en definitiva, advertir l'existència d'una premsa alternativa a Catalunya, constant i heterogènia, però amb uns elements definidors comuns, que forma part de la història de la premsa del país i de la seva pluralitat periodística al llarg del temps.

6. Finançament

Aquest article ha estat finançat a través del contracte predoctoral FPU 19/01796, atorgat pel Ministeri d'Educació i Formació Professional del Govern d'Espanya.

Bibliografia

- ABELLÓ, T. (2010). «L'anarquisme als països de parla catalana: Entre el sindicalisme i la propaganda (1868-1931)». *Catalan Historical Review*, 3, p. 213-225.
- ATTON, C. (2002). *Alternative media*. Londres: SAGE.
- (2007). «Current issues in alternative media research». *Sociology Compass*, 1 (1), p. 17-27.
- ATTON, C.; HAMILTON, J. (2008). *Alternative journalism*. Londres: SAGE.
- AYMERICH, R. (1990). *La premsa invisible: Fanzines a Catalunya*. Barcelona: El llamp.
- BAILEY, O. G.; CAMMAERTS, B.; CARPENTIER, N. (2007). *Understanding alternative media*. Suffolk: McGraw Hill.
- BALLESTER, D. (1996). «La premsa ugetista durant la Guerra Civil». *Comunicació: Revista de Recerca i d'Anàlisi*, 7, p. 123-143.
- (2005). «El baluard que mai no es va construir. El fracàs d'una opció sindical socialista a Catalunya (1888-1939)». *Cercles: Revista d'Història Cultural*, 8, p. 43-63.
- BARRACHINA, M. (2010). «Premsa feminista a la Transició». *Dossier Dones*, 39, p. 56.
- BARRANQUERO, A. (2010). «Problematizar la comunicación alternativa. Dificultades conceptuales, potencialidades críticas». A: *Actas II Congreso Internacional Latina de Comunicación Social* [en línia]. <http://www.revistalatinacs.org/10SLCS/actas_2010/054_Barranquero.pdf> [Consulta: 27 febrer 2020].
- BARRANQUERO, A.; MEDA, M. (2015). «Los medios comunitarios y alternativos en el ciclo de protestas ciudadanas desde el 15M». *Athenea Digital*, 15 (1), p. 139-170.
- BARRANQUERO, A.; SÁEZ, C. (2010). «Comunicación alternativa y comunicación para el cambio social democrático: Sujetos y objetos invisibles en la enseñanza de las teorías de la comunicación». A: *Congreso Internacional AE-IC, Comunicación y Desarrollo en la Era Digital* [en línia]. <<http://fama2.us.es/fco/congresoaeic/453.pdf>> [Consulta: 27 febrer 2020].
- BARRANQUERO, A.; SÁNCHEZ, M. (2018). «Cooperativas de medios en España. Un periodismo emprendedor y ciudadano en tiempos de crisis». *REVESCO: Revista de Estudios Cooperativos*, 128, p. 36-58.
- BASSETS, L.; BASTARDES, E. (1979). «La prensa clandestina en Cataluña: una reflexión metodológica». A: VIDAL-BENEYTO, J. (ed.). *Alternativas populares a las comunicaciones de masa*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, p. 155-175.
- BIGAS, J. (1993). «Quinze anys de revistes ecologistes a Catalunya». *Capçalera*, 38, p. 19-23.
- BOVÉ, M.; CAPILLA, A. (1995). *La premsa de sorra: Les publicacions obreres clandestines a la Catalunya de postguerra, 1939-1953*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya: Diputació de Barcelona.
- CASASUS, J. M. (coord.) (2005). *Reports de la recerca a Catalunya: Comunicació i informació 1996-2002* [en línia]. <<https://www.yumpu.com/es/document/read/13449023/reports-de-la-recerca-a-catalunya-1996-2002->> [Consulta: 18 gener 2020].
- (2015). «La premsa en català de 1868 a 1939». *Catalan Historical Review*, 8, p. 161-170.
- CLARAMUNT, À. (2019). *La premsa anarquista catalana (1881-1910)* [en línia]. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona. <<https://www.tdx.cat/handle/10803/668002>> [Consulta: 3 febrer 2020].
- CORRALES, F.; HERNÁNDEZ, H. G. (2009). «La comunicación alternativa en nuestros días: un acercamiento a los medios de la alternancia y la participación». *Razón y Palabra*, 14 (70), p. 1-34.
- COULDRY, N.; CURRAN, J. (ed.). (2003). *Contesting media power: Alternative media in a networked world*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- CREXELL, J. (1989). «Avui, Servei d'Informació Català, 1972-1976». *Capçalera*, 4, p. 15-19.
- DALMASES, P. I. (1992). *La premsa anarcosindicalista en Catalunya 1835-1939*. Madrid: Asociación Española de Periodistas, Corresponsales y Colaboradores.
- DEUZE, M.; WITSCHGE, T. (2018). «Beyond journalism: Theorizing the transformation of journalism». *Journalism*, (2), p. 165-181.
- DOMÍNGUEZ, H. (2015). «Activismo mediático en los albores de Internet: El caso del movimiento okupa de Barcelona». *Commons: Revista de Comunicación y Ciudadanía Digital*, 4 (2), p. 95-123.
- DOWNING, J. (2001). *Radical media: Rebellious communication and social movements*. Londres: SAGE.

- DUNCOMBE, S. (1997). *Notes from underground: Zines and the politics of alternative culture*. Londres: Verso.
- FIGUERES, J. M. (1989). *La premsa catalana. Apreciació històrica*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- FLEISCHMAN, L. (2004). «Los nuevos medios de activismo: Consideraciones en torno de la publicación abierta en Indy-media». *Revista Razón y Palabra*, 49, p. 1-13.
- FLEISCHMAN, L.; REGUERO, N.; SÁEZ, C. (2009). «Políticas de comunicación y sustentabilidad del tercer sector de la comunicación: El caso catalán en el contexto español y europeo». A: *Actas del VII Congreso Internacional de ULEPICC* [en línia]. <http://www.medioscomunitarios.net/barcelona/IMG/pdf/Ulepicc09_TSC_VF2.pdf> [Consulta: 24 de setembre 2019].
- FONTCUBERTA, M. (1979). «Nuevas formas de comunicación en el mundo del trabajo». A: VIDAL-BENEYTO, J. (ed.). *Alternativas populares a las comunicaciones de masa*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, p. 483-494.
- FUCHS, C. (2010). «Alternative media as critical media». *European Journal of Social Theory*, 13 (2), p. 173-192.
- FULLER, L. (ed) (2007). *Community media: International perspectives*. Nova York: Palgrave Macmillan.
- GINÉS, X. (2010). «El fet diferencial: la comunicació alternativa i els moviments socials al País Valencià». *Arxius de Ciències Socials*, 23, p. 213-227.
- GÓMEZ-MOMPART, J.-L. (1992). *La gènesi de la premsa de masses a Catalunya (1902-1923)*. Barcelona: Pòrtic.
- GRANT, M. J.; BOOTH, A. (2009). «A typology of reviews: An analysis of 14 review types and associated methodologies». *Health Information & Libraries Journal*, 26 (2), p. 91-108.
- GUILLAMET, J. (1975). *La nova premsa catalana*. Barcelona: Edicions 62.
- (1983). *La premsa comarcal. Un model català de periodisme popular*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.
- (1988). *La premsa a Catalunya*. Barcelona: Diputació de Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya.
- (1994). *Història de la premsa, la ràdio i la televisió a Catalunya (1641-1994)*. Barcelona: La Campana.
- (2003). «Estat de la investigació en la història de la premsa i del periodisme a Catalunya». *Treballs de Comunicació*, 18, p. 145-163.
- (2013). «Periodisme i història, en un canvi de cicle». *Comunicació: Revista de Recerca i d'Anàlisi*, 30 (1), p. 9-23.
- GUILLAMET, J.; MAURI, M. (ed.) (2015). *Catàleg històric de la premsa en català. Vol. 1: L'eclosió dels periòdics, 1641-1898*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- HAMILTON, J. (2000). «Alternative media: Conceptual difficulties, critical possibilities». *Journal of Communication Inquiry*, 24 (4), p. 357-378.
- HARCUP, T. (2011). «Active journalism as active citizenship». *Journalism*, 12 (1), p. 15-31.
- ILLACRUA (2002). «Illacrua: volem que els nostres continguts generin debat dintre dels moviments socials». *Illacrua*, 100, p. 16-19.
- JEPPESEN, S. (2016). «Understanding alternative media power: Mapping content & practice to theory, ideology, and political action». *Democratic Communiqué*, 27 (1), p. 54-77.
- KENIX, L. (2011). *Alternative and mainstream media. The converging spectrum*. Londres: Bloomsbury Academic.
- KESSLER, L. (1984). *The dissident press. Alternative journalism in American history*. Beverly Hills: SAGE.
- LÓPEZ, M. (1994). *Un periodisme alternatiu i autogestionari: La premsa de barris a Barcelona, 1968-1977*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya: Diputació de Barcelona.
- MADRID, F. (1988). *La prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la I Internacional hasta el final de la Guerra Civil* [en línia]. <<http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/59958>> [Consulta: 24 maig 2020].
- MARISTANY, G.; MUSONS, A. (2002). *Del desencant a la contrainformació: La premsa de barris a Barcelona. 1976-2001*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya: Diputació de Barcelona.
- MAYUGO, C. (2007). «Comunicación comunitaria: trayectorias y perspectivas en el Estado español». A: WALZER, A.; GARCÍA-LÓPEZ, M.; RODRÍGUEZ-CENTENO, J. C. (coord.). *Comunicación alternativa, ciudadanía y cultura*. Madrid: Edipo, p. 67-80.
- MCQUAIL, D. (1985). *Introducción a la teoría de la comunicación de masas*. Barcelona: Paidós.
- PÉREZ, J.; TÉBAR, J. (2004). «Apuntes para el estudio de una experiencia contrainformativa durante el tardofranquismo: la "Agencia Popular Informativa", 1972-1976». A: *Actas de las VI Jornadas de Castilla - La Mancha sobre Investigación en Archivos* [en línia]. <<https://es.scribd.com/document/7825667/Comunicacion-Jose-Perez-Javier-Tebar>> [Consulta: 15 novembre 2019].

ELOI CAMPS DURBAN

- PRADAS, M. A. (2011). *La Revista Blanca: Origen, auge i decadència d'una publicació filollibertària barcelonina (1923-1936)*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya: Diputació de Barcelona.
- PRADO, E. (1980). «El desenvolupament de les ràdios lliures a Espanya». *Anàlisi: Quaderns de Comunicació i Cultura*, 1, p. 155-167.
- RAUCH, J. (2007). «Activists as interpretive communities: Rituals of consumption and interaction in an alternative media audience». *Media, Culture & Society*, 29 (6), p. 994-1013.
- (2016). «Are there still alternatives? Relationships between alternative media and mainstream media in a converged environment». *Sociology Compass*, 10 (9), p. 756-767.
- RODRÍGUEZ, C. (2003). *Fissures in the mediascape: An international study of citizens' media*. Cresskill: Hampton Press.
- (2009). «De medios alternativos a medios ciudadanos: Trayectoria teórica de un término». *Folios: Revista de la Facultad de Comunicaciones de la Universidad de Antioquia*, 21, p. 13-25.
- RODRÍGUEZ, C.; FERRON, B.; SHAMAS, K. (2014). «Four challenges in the field of alternative, radical and citizens' media research». *Media, Culture & Society*, 36 (2), p. 150-166.
- SÁEZ, C. (2008). *Tercer sector de la comunicació: Teoria y praxis de la televisión alternativa* [en línia]. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona. <<http://www.tesisenxarxa.net/bitstream/handle/10803/4212/csb1de2.pdf?sequence=1>> [Consulta: 7 octubre 2019].
- (2009). «Invisibilización de la comunicación alternativa: Propuestas de entrada y salida». *Revista Latina de Comunicación Social*, 64, p. 416-423.
- SÁNCHEZ, F. A. (2019). «Fundamentos epistémicos de la investigación cualitativa y cuantitativa: Consensos y disensos». *Revista Digital de Investigación en Docencia Universitaria*, 13 (1), p. 102-122.
- SANDOVAL, M. (2009). «A critical contribution to the foundations of alternative media studies». *Kurgu: Online International Journal of Communication Studies*, 1, p. 1-18.
- SIMELIO, N. (2017). «Filles i víctimes del canvi polític». *Capçalera*, 174, p. 66-71.
- TAVERA, S. (1978). «La premsa anarco-sindicalista (1868-1931)». *Recerques: Història, Economia, Cultura*, 8, p. 85-102.
- (1992). *Solidaridad Obrera: El fer-se i desfer-se d'un diari anarco-sindicalista (1915-1939)*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya: Diputació de Barcelona.
- TEJERINA, B. (2018). «Els moviments socials en la transició política: herències, singularitats i transformacions de la mobilització social en la dècada de 1970». *Debats: Revista de Cultura, Poder i Societat*, 132 (1), p. 69-84.
- TUBAU, F.; VALLÉS, J. (1999). «Emili Prado: "La ràdio municipal ha de recuperar la capacitat dinamitzadora que es buscava en el seu origen"». *Antena Local*, 9, p. 14-17.
- ZOFFMAN, A. (2020). «Esdevenint comunistes de partit: els comunistes-sindicalistes i els orígens del PCE a Catalunya, 1922-1924». *Segle XX: Revista Catalana d'Història*, 13, p. 7-32.